

דחיסות סמנטית ב'ספר יצירה'

רונית מרוז

רבים מקוראיו של 'ספר יצירה' מתרשמים כבר בקריאה ראשונה מהיבטיו הפואטיים – למשל מנועם הצליל או מן הדימויים הוויזואליים המיוחדים בו. לא מקרה הוא שהטקסט נדפס לעתים קרובות בשורות קצרות, כאילו היה שיר. ואכן, כמעט אין מחקר על 'ספר יצירה' שלא נגע בהיבטים הפואטיים הנזכרים בו. יהודה ליבס, למשל, ראה ב'ספר יצירה' שירה כפולה – שירת היוצר האלוהי והאנושי. הוא אף ראה בו חיבור ארס-פואטי, המלמד את הדרך הנכונה ליצירה אנושית בנוסף לתיאור דרכיה של היצירה האלוהית.²

במכלול מחקרי על 'ספר יצירה' אני מבקשת לתאר תיאור מפורט של דרכי הפואטיקה בספר, אולם כאן אסתפק בקבוצה אחת מצומצמת של מאפיינים פואטיים – זו הכרוכה במשחקי מילים, בריבוי משמעויות, במילים נרדפות ובהקשרים אסוציאטיביים. נחמיה אלוני טען ש'למילים רבות (בספר) יש משנה הוראה, ומשום כך סובלות מילותיו פירושים רבים'.³ בכך תולה אלוני את חוסר ההסכמה השורר בין החוקרים בעניין תכניו של הספר. אין ספק בצדקתו, אולם ברצוני להדגיש כי מאפיין זה הוא פועל יוצא מאופיו האזוטרי של הטקסט, המועבר במשורה ממורה לתלמידיו. התמציתיות הנדרשת במקרים אלו מובילה לא רק לאמירות קצרות וחסרות, אלא גם לכתיבה דחוסה סמנטית, אשר נעזרת במילים שלהן קשת אסוציאטיבית רחבה, ויכולות לשרת את הטקסט בדרכים מורכבות. במאמר זה אדגים את דבריי באמצעות סקירת המשמעויות הרלוונטיות של נגזרות השורשים חק"ק וספ"ר. תקצר יריעתו של מאמר זה לדיון שלם בתכניו של 'ספר יצירה', מה גם שכאמור, אין משפט בטקסט שהחוקרים מאוחדים בהסכמה גורפת אשר למשמעותו המדויקת.⁴

- 1 כמה וכמה חברים יקרים האירו את עיני בעניינים שונים הכרוכים במאמר זה: צחי וייס, חיים כהן, נועם מזרחי, נטע סובול, דודו רוטמן וטובה רוזן. צרור תודות להם וברכות חן חן.
- 2 י' ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, תל אביב תשס"א.
- 3 נ' אלוני, 'תורת הלשון בספר יצירה', טובי י' והטל א' (עורכים), מחקרי לשון וספרות, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 74.
- 4 למען הקיצור אציין כאן רק כמה מן הפרסומים העוסקים בספר, ובהם ימצאו הפניות

הספר קצר אך באורח פלא עשיר במיוחד בהגותו. הנה, על דרך הקיצור, כמה מן הנושאים העולים בו: הקו המנחה את מבנה הספר הוא תיאורה של החכמה⁵ אשר סיעה לאל בכריאת העולם, כבעלת לב נתיבות, שהן עשר ספירות (תהא משמעות ביטוי זה אשר תהא) וכב אותיות. מן הבחינה הכמותית עיקר חשוב בספר הוא דיונים קוסמולוגיים רחבים למדי: תיאור של היסודות המצויים בעולם – רוח, מים ואש;

רבות נוספות. בהמשך המאמר יצינו פרסומים נוספים: אלוני (שם); י' דן, תולדות תורת הסוד העברית: העת העתיקה, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 545-640; צ' וייס, 'הערות קצרות על הקשרו הסורי של ספר היצירה', ר' אליאור (עורכת), דברים חדשים עתיקים: מיתוס, מיסטיקה ופולמוס, פילוסופיה והלכה, אמונה וריטואל במחשבה היהודית לדורותיה, א (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כב), ירושלים תשע"א, עמ' 75-89; הנ"ל, אותיות שנבראו בהן שמים וארץ, ירושלים תשע"ה; הנ"ל, "כנגד רך וקשה": הערות נוספות על הקשרו הסורי של ספר יצירה, קבלה, 26 (תשע"ב), עמ' 229-242; ליבס (לעיל הערה 2); ר' מרוז, 'פולמוס בין-דתי, משיחיות והתגלות בנוסח הקצר של ספר יצירה', דעת, 81 (תשע"ו), עמ' 1-37; I. Gruenwald, 'A Preliminary Critical Edition of Sefer Yezira', *Israel Oriental Studies*, 1 (1971), pp. 132-177; id., 'Some Critical Notes on the First Part of *Sefer Yezira*', *REJ*, 132 (1973), pp. 475-512; K. Herrmann, *Sefer Jezira: Buch der Schöpfung, aus dem Hebräischen übersetzt und herausgegeben von K. Herrmann*, Frankfurt am Main 2008; Tz. Weiss, 'The Reception of Sefer Yetsirah and Jewish Mysticism in the Early Middle Ages', *Jewish Quarterly Review*, 103 (2013), pp. 26-46; E. Wolfson, 'Text, Context, Pretext: A Review Essay of Yehuda Liebes' *Ars Poetica in Sefer Yetsirah*', *Studia Philonica Annual*, 16 (2004), pp. 218-228; S.M. Wasserstrom, 'Sefer Yesira and Early Islam: Reappraisal', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 3 (1993), pp. 1-30; T. Langermann, 'On the Beginnings of Hebrew Scientific Literature and on Studying History through "Maqbilot" (Parallels)', *Aleph*, 2 (2002), pp. 169-189; R. Meroz, 'Between *Sefer Yezirah* and Wisdom Literature: Three Binitarian Approaches in *Sefer Yezirah*', *Journal for the Study of Religions and Ideologies (JSRI)*, 18 (2007), pp. 101-142; S. Stroumsa, "'Wondrous Paths": The Ismā'īlī Context of Saadya's Commentary on Sefer Yetsira', *Bochumer Philosophisches Jahrbuch für Antike und Mittelalter*, 18 (2015), pp. 74-90; G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, R.J. Zwi Werblowsky (ed.), trans. A. Arkush, Philadelphia 1987, pp. 24-35. A.P. Hayman, *Sefer Yesira: סימני הפיסוק במאמר זה לקוחים ממהדורתו הביקורתית של פיטר היימן: Edition, Translation and Text-Critical Commentary*, Tübingen 2004. ככל המובאות שלי הם. אם לא צוין אחרת, הרי שנטלתי ממהדורת היימן את הנוסח הקצר המכונה שם מקור K.

טענה זו מוצגת בקצרה וללא הרגשה במחקרים הבאים: שלום, מקורות (שם), עמ' 24-35; 5 וולפסון, יצירה (שם); היא נדונה בהרחבה אצל מרוז, יצירה (שם).

חלוקת מבנה העולם לארץ, שמים והאוויר ביניהם; ציון שבעת גלגלי הכוכבים; אזכור המזלות; ותיאור איברי האדם ואופן פעילותם. לעתים העניין הקוסמולוגי לובש מתכונת מגית, והדבר בא לידי ביטוי בתפוצה גבוהה יחסית של מילים הלקוחות מעולם זה, כגון נגזרותיו של השורש חת"ם. ברוח זו רבים קוראים את הספר כמתכון ליצירתו של גולם, במיוחד בחסידות אשכנז. ההיבט הלשוני מודגש בספר במידה רבה – אם בדיון דקדוקי של ממש, כגון בציון האותיות הזוכות לדגש קל, ואם בדרך מיסטית יותר או מגית על ידי עיסוק בצירופים שונים של אותיות. לעתים מוצאים בספר רמזים לאפשרות של חוויה מיסטית וצפייה בעשר הספירות – 'צפייתן כמראה הבזק' (ע"פ יחזקאל 14), ולעתים מטעים הספר עניינים תאולוגיים – 'אדון יחיד, אל מלך נאמן, מושל ככולן ממעון קדשו ועד עדי עד' (7§). אופיים האזוטרי של תוכני הספר משתמע כבר מפתחתו – 'בשלושים ושתים נתיבות פלאות חכמה [...] (1§), דהיינו הספר יעסוק בעניינים אשר נפלאו מדעתו של אדם מן היישוב. מגמה אזוטריה זו מוצגת במפורש בהמשך – 'בלום פיך מלהרהר, בלום פיך מלדבר' (5§).

על דרך הכלל, לספר שלוש גרסאות יסוד המכונות במחקר 'הגרסה הקצרה', 'הגרסה הארוכה' ו'הגרסה של ר' סעדיה גאון [רס"ג], וכן נוסחים ונוסחי משנה רבים. לכל מקור יש טעם והיגיון פנימיים המניעים את בחירתם של חילופי הנוסח המסוימים המופיעים בו. לכן כל מקור צריך להיחקר בנפרד, כטקסט העומד בפני עצמו, ואין אחד העדיף על האחרים. במאמר זה אנתח את הגרסה הקצרה של 'ספר יצירה', כפי שמופיעה בכתב יד המכונה במהדורתו של פיטר היימן מקור K, כלומר פרמה 2784 (דה רוסה 1390). כתב יד זה נכתב בשנת 1286 בכתביה איטלקית, והוא הקדום מבין כל כתבי היד הכוללים את הגרסה הקצרה.⁶ מקור זה נבחר משום שהוא מוצג בבהירות במהדורתו של פיטר היימן.

ח"ק – סמנטיקה והקשרים אסוציאטיביים

נגזרותיו של השורש ח"ק משכו את תשומת לבם של חוקרי 'ספר יצירה' הן משום שמופיעים רבים להם בטקסט הן משום שהם באים בפתחת הספר בצירוף בלתי רגיל – חקיקת העולם.⁷ טענתי היא כי שורש זה על נגזרותיו, על משמעויותיו המילוניות,

6 לאורך המאמר ציינתי כל מקום שנעזרתי בו גם בכתבי יד אחרים, או שהשוויתי אליהם את נוסח K.

7 ראו למשל גרינולד, הערות (לעיל הערה 4), עמ' 501; דן, תולדות (לעיל הערה 4), עמ' G. Busi, 'Engraved, Hewed, Sealed: Sefirot and Divine Writing in Sefer ;582-581 Yezirah', J. Dan (ed.), *Gershom Scholem (1897-1982): In Memoriam (Jerusalem Studies in Jewish Thought, 21)*, Jerusalem 2007, II, pp. 1*-11*

ועל משחקי הלשון שהוא משתמש בהם מגלם כמה ממסריו המרכזיים של הספר; מרחב המשמעויות של מילים משורש זה יוצר רשת צפופה של אסוציאציות ההולמות את שדה הרפרור של 'ספר יצירה'.

'ספר יצירה' מנסה לחקות את הלשון המקראית, אם כי באופן טבעי אינו יכול להימנע גם משימוש בלשון מאוחרת יותר.⁸ משום כך כדי לפענח את שדה המשמעויות של השורש חק"ק נתבסס בעיקר על המוצג במילונים ללשון המקרא,⁹ אך לא נסיר ידינו גם ממילונים המתייחסים לתקופות מאוחרות יותר.¹⁰ כל המשמעויות שתעלינה תידונה אגב הקשרן ב'ספר יצירה' בלבד; משמעויות שלא מצאתי להן הקשר ב'ספר יצירה' לא תידונה.

חציבה

המשמעות הנפוצה ביותר של הפועל 'חקק' בשפה העברית היא 'חצב', כלומר חתך בסלע. כך למשל בישעיהו: 'חצבִי מְרוֹם קְבֵרוֹ, חֲקִקִי בַסֶּלַע מִשְׁכַּן לֹו' (ישעיהו כב 16). נראה כי גם ב'ספר יצירה' המופעים של המילה 'חקק' מלווים כמעט תמיד במילה 'חצב', בבחינת מילה נרדפת; רק בפסקת הפתיחה ובפסקה 42 היא חסרה. משמעות זו ל'חקק' מצאתי גם בדבריהם של חלק מחוקרי 'ספר יצירה', וברוחה הם מפרשים את הטקסט, וטוענים כי האל בורא את העולם על ידי חקיקתו וחציבתו.¹¹

8 לדעת שלום (מקורות [לעיל הערה 4], עמ' 29, הע' 46), בספר ניכרות לשון המקרא ולשון תנאים. על פי מרוז (יצירה [לעיל הערה 4], עמ' 102–104), 'ספר יצירה' מרבה לשאוב דווקא מאוצר המילים של ספרות החכמה המקראית. אלוני הציג רשימה של מונחים ופתגמים שלדעתו אין להקדימם לראשית המאה התשיעית, ראו נ' אלוני, 'צונץ, קראוס ושלום שונים את משנתם בספר יצירה', סיני, ער (תשל"ד), עמ' מב–סו. על הקשר בין לשון 'ספר יצירה' ללשון הסורית ראו למשל וייס, הערות (לעיל הערה 4); הנ"ל, רך וקשה (לעיל הערה 4). ללשון בתר-מקראית ראו לדוגמה את המילה 'מעזיבה' (§13).

9 המילונים שבהם נעזרתי (ללא ציון חוזר ונשנה) הם: מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת גן תשס"ו; F. Brown, S.R. Driver and C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix Containing the Biblical Aramaic*, Oxford 1907; L. Koehler and W. Baumgartner et al., *Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, I–V, Leiden 1994–2000.

10 א' בן יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, תל אביב 1948–1959; מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, אתר האקדמיה ללשון העברית <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>.

11 למשל גרינולד, הערות (לעיל הערה 4), עמ' 476.

חוקות שמים וארץ

נגזרות של השורש חק"ק משמשות במקרא לעתים קרובות לתיאור המקבץ הרעיוני העוסק בתופעות הטבע, בחוקיו, במידותיו ובגבולותיו. כך למשל על חוקי הטבע נכתב בירמיהו: 'כה אמר ה' אם לא בריתי יומם ולילה, חקות שמים וארץ לא שמת' (ירמיהו לג 25). גם גבולו של הים מתואר באמצעות שורש זה: 'גבול לים, חק עולם ולא יעברנהו' (ירמיהו ה 22). 'חוק' הוא גם דבר שנמדד ונשקל, כגון באיוב: 'לעשות לרוח משקל [...] בעשתו למטר חק' (איוב כח 25-26).

קבוצה זו של משמעויות מתארת נאמנה את אחד המאפיינים הבולטים של 'ספר יצירה', המאפיין המדעי:¹² 'ספר יצירה' מרבה לעסוק בכמה וכמה 'חוקי טבע' מרכזיים, בין שהדבר מתואר באמצעות השורש חק"ק ובין שבאמצעים אחרים. כך למשל הספר מתאר כיצד נוצרו תקופות הזמן, העולם והאדם מהצירופים בין מים, אוויר ואש (28§-30), או כיצד נוצרים גלגלי השמים והמזלות (§39, §42, §43), כמו כן מקום חשוב ביותר מוקדש בספר לקביעת גבולותיו של העולם. 'ספר יצירה' גורס כי יש במרחב שישה צירים הקרויים 'קצוות'; הם יוצאים מאמצע העולם, וכל אחד מהם 'חתום' וקצוב בקצהו. נוסח K אינו מפרט כיצד נחתמו הקצוות, אלא אומר באופן כללי: 'ברר שלש פשוטות וקבען בשמו הגדול וחתם בהם שש קצוות' (§15). אולם נוסחים אחרים של פסקה זו מפרטים את המשתמע מדברים אלו, כלומר את צירופי האותיות המדויקים של שם ההוויה ('שמו הגדול'), החותמים כל אחד מצירים אלו בקצהו.¹³

מעניין לציין ששימוש דומה בשורש חק"ק מצוי גם בטקסט בבלי בן המאה השנייה (דהיינו קרוב לזמנו של 'ספר יצירה', לדעת חלק מן החוקרים).¹⁴ בדרשה העומדת בראש 'ספר הלכות גדולות' מצאנו עיבוד של הנאמר בתנחומא (בראשית א) בעניין בריאתה של החכמה בראשית. בתנחומא מצאנו: 'וכשברא הקב"ה את עולמו נתייעץ בתורה וברא את העולם [...] ובה נטה שמים ויסד ארץ [...] ובה חתם ים אוקיינוס שלא יצא וישטף את העולם'. ואילו בהקדמת הלכות גדולות מחליף הפועל 'חקק' את הפועל 'חתם', שניהם במשמעות של קביעת תחום והגבלה.¹⁵

12 חוקרים רבים טוענים שמאפיין זה הוא המאפיין העיקרי, או אפילו היחיד, של 'ספר יצירה'. ראו דן, תולדות (לעיל הערה 4), עמ' 545-640; לנגרמן, מקבילות (לעיל הערה 4), וכיו"ב. 13 כך למשל על פי מהדורת היימן בנוסח הקצר P, והוא כ"י היברו יוניון קולג', סינסנטי, אוסף קלאו, 523.

14 לדעת יהודה ליבס, 'ספר יצירה' הוא בן המאה הראשונה לספירה; לדעת שלום – בן המאה הרביעית עד השישית; לדעת וייס – בן המאה השישית-שביעית; ולדעת וסרסטרום, לנגרמן ואחרים – בן המאה התשיעית (וראו במחקריהם הנזכרים בהערה 4).

15 הלכות גדולות, ג, מהדורת נ"צ הילרסהיימר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 4.

חוק לאדם

השורש חק"ק משמש במקרא גם לחוקים ולדינים החלים על בני אדם, למשל: 'פן ישתה וישכח מחקק וישנה דין כל בני עני' (משלי לא 5). לעתים שורש זה מציינ מנהג קבוע, כגון: 'ותהי חק בישראל' (שופ' יא 39). החשוב ביותר לענייננו הוא השימוש בשורש זה במשמעות של תורת ה' כאוסף הנהגות לאדם מישראל, לדוגמה: 'על מאסם את תורת ה' וחקיו לא שמרו' (עמוס ב 4), וגם 'זאת חקת התורה' (במדבר יט 2).

משמעויות אלו חשובות ביותר ב'ספר יצירה'. 'ספר יצירה' סובב כולו סביב מושג החכמה.¹⁶ כפי שנאמר בפסקת הפתיחה, האל ברא את העולם באמצעות החכמה, ועל פי היהדות הבתרא-מקראית, אין חכמה אלא תורה.¹⁷ אם כן, אף על פי שהתורה אינה נזכרת במפורש ב'ספר יצירה', הרי היא עומדת בתשתית. זאת ועוד, לחוקי הטבע אשר נזכרו בסעיף הקודם, למשל החוקים הכרוכים במזלות, יש גם כן משמעות רבה בהנהגת האדם ובהדרכתו במהלך חייו, וגם הם קושרים את 'ספר יצירה' לתורה במשמעות זו. בנוסף, אף על פי ש'ספר יצירה' אינו מרחיב את הדיבור על המצוות, בכל זאת הוא מזכיר את בית המקדש ('מעון קודשו', 7§; 'היכל הקודש', 38§) ואת ברית המילה (3§, 61§). יש להניח שעניינים אלו אינם אלא ייצוג של מכלול המצוות שעל האדם לקיים ושל התורה כולה.¹⁸

ברית וברית מילה

כאמור, אחת המצוות הנזכרות במפורש ב'ספר יצירה' היא ברית המילה (3§, 61§). והנה במקרא המילים 'חוק' ו'חוקה' הן מילים נרדפות לתיבה הראשונה בצירוף 'ברית מילה', והן מתייחסות אל התורה כאל איראה כוללת. למשל: 'ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם' (תהלים קה 10); 'ולא שמרת בריתי וחקתי' (מל"א יא 11). כלומר, עצם המופע של התיבה 'ברית' קושר בין ברית המילה לבין התורה, החוק והחוקה.

יתרה מזאת, בעברית הבתרא-מקראית 'חוק' הוא גם הסימן והחותם הטבוע בכשר. כך למשל בתוספתא נמצא את מקורה של הברכה השלישית בטקס ברית

16 ראו מראי המקום בהערה 5.

17 כך למשל בכראשית רבה א, א (מהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה, ח"א, עמ' 1-2) ובמקורות נוספים.

18 שאלה זו נקשרה לשאלת מידת קיומו של היבט יהודי ב'ספר יצירה'. לוויכוח הער בנושא ראו למשל דן, תולדות (לעיל הערה 4), עמ' 557; ליבס, יצירה (לעיל הערה 2), עמ' 225-228; וייס, הערות (לעיל הערה 4), עמ' 87-89; מרוז, פולמוס (לעיל הערה 4), עמ' 32-37.

המילה: 'אשר קדש ידיד מבטן, וחוק בשארו שם, וצאצאיו חתם באות ברית קדש'¹⁹; בתנחומא נאמר: 'ואין חק אלא מילה' (תנחומא [בובר], חיי שרה ג); ובמשלי בן סירא נכתב: 'אברהם אביהמון גוים' / [...] ובא כברית עמו / בבשרו כרת לו חק'.²⁰ משמעות זו של המילה 'חוק' מתקשרת יפה לתיאורה של הפסקה החותמת את 'ספר יצירה' בדבר הברית שכרת האל עם אברהם. השורש חק"ק משמש אפוא ב'ספר יצירה' גם כרמז למכלול האסוציאטיבי של עצם כריתת הברית עם האל.

החכמה

סדרו של עולם הוא כי מי שקובע את החוק הוא האל, אשר עליו נאמר – 'שפטנו, מחקקנו, מלכנו' (ישעיהו לג 22). אבל בספרות החכמה המקראית גם החכמה עצמה היא מקור החוק, וכך היא מכריזה בראש חוצות: 'בי [כלומר, באמצעות] מלכים ימלכו ורזנים יחקקו צדק' (משלי ח 15). רוח זו הולמת את המסר של 'ספר יצירה', הקושר בין חכמה לחוק באשר הוא, בין שכעולם ובין שבאדם. פרשנות זו לשימוש בשורש חק"ק ב'ספר יצירה', הקושרת בין חוק לחכמה, אפשר למצוא כבר בפיוטיו של נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא, ככל הנראה מן המאה העשירית או האחת עשרה, אשר אפשר לראותו כאחד מפרשניו המוקדמים של 'ספר יצירה'. פיוטו לשבועות עוסק כולו במעמדה הקוסמולוגי והקוסמוגוני של החכמה,²¹ וב'סדר העבודה' הוא כותב: 'בעשר [ספירות] בלימה / חקק הכל בח[כמה] / ובשלשה דברים סוימה / בספר וספור [וכמה].'²²

מחשבות בלב איש

'ספר יצירה' נותן מקום של כבוד לא רק לחכמה הקוסמית אלא גם לתהליכים האנושיים הכרוכים בידיעת החכמה:

עשר ספירות בלימה. עשר ספירות בלימה. בלום פיך מלדבר. בלום לבך מלהרהר. ואם רץ לבך שוב למקום, שכך נאמר כרצוא ושוב [ע"פ יחזקאל א 14], ועל דבר זה נכרת ברית [5§].

19 תוספתא, ברכות ו, יג (מהדורת ליברמן, ניו יורק תשט"ו).

20 משלי בן סירא מד 19–21 (בתוך: הספרים החיצוניים, מהדורת כהנא, ירושלים תש"ל, ב, עמ' תקכ).

21 N. Katsumata, *The Liturgical Poetry of Nehemiah ben Shelomoh ben Heiman ha-Nasi: a Critical Edition*, Leiden 2002, pp. 197–222

22 קצומטה (שם), עמ' 84, 103; וכן במאגרים של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. וראו גם הערה 55.

ושוב עשוי השורש חק"ק להדהד גם כאן, שכן במקרא חקקי לב וכן חקרי לב (שופטים ה 15) הם מחשבות לב, קביעות והחלטות שבלב. משמעות דומה אפשר למצוא גם בלשון חז"ל: כך למשל רבי עקיבא מתמסר ללימוד תורה שכן 'דברי תורה שקשין כברזל [...] יחקקו את לבי שהוא בשר ודם'.²³

מתן תורה

בתיאורים הרבניים של מתן תורה יש לשורשים חק"ק וחצ"ב תפקיד חשוב. דיבורו של האל חוצב להבות אש, ולא רק חוצב את מילותיו על הלוחות:²⁴

מימינו אש דת למו [דברים לג 2] – כשהיה הדיבר יוצא מפי הקדוש ברוך הוא [...] והקדוש ברוך הוא מקבלו בימינו וחוקקו בלוח, והיה קולו הולך מסוף העולם ועד סופו, שנאמר קול ה' חוצב להבות אש [תהלים כט 7].²⁵

על פי ההקשר הרבני הזה, השורש חק"ק מרמז אפוא לא רק לתורה, למצוותיה ולחוקיה אלא גם לעצם מתן התורה. משום כך ייתכן שהדימוי החזותי והשמעי רב העצמה של קול ה' המתפשט מקצה העולם עד לקצהו וחוקק את מילותיו באש, הוא שמצוי ביסודו של תיאור הספירות כ'שלהבת קשורה בגחלת' (§6), או אפילו ביסודה של האות ש' ה'שורקת' את הוויתיה מתוך עצמה (§26).

לשון המאזניים

כדי להמשיך ולעמוד על משמעות נוספת של השורש חק"ק, מן הראוי שנעיין באחד ממופעייה של המילה 'חוק' ב'ספר יצירה' עצמו: 'ש'לש אמות [כלומר, שלוש האותיות] אמש, יסודן כף זכות וכף חובה, ולשון חק²⁶ מכריע בנתיים' (§23). על פי ההקשר, 'לשון חק' היא הלשון המאזנת בין שתי כפות המאזניים.²⁷ למיטב ידיעתי, משמעות זו אינה מופיעה במילונים אלא בהקשר למובאה זו עצמה. מאותה פסקה נובע גם כי 'לשון חק' היא הלשון המאזנת בין זכות לחובה, כלומר מצביעה על

23 אדר"נ ו, ט (מהדורת ש"ז שכטר, וינה תרמ"ז, נ"א).

24 גרינולד, הערות (לעיל הערה 4), עמ' 501-503.

25 ספרי דברים, פסקא שמג (מהדורת פינקלשטיין-הורוביץ, ברלין ת"ש עמ' 399). וראו גם שיר השירים רבה על שיה"ש א, א.

26 היימן תרגם את הצירוף 'לשון חק' על סמך אחת המשמעויות הלקסיקליות האפשריות של רכיביו – language of law, כלומר, שפת החוק. ואילו הרמן תרגם על פי הדימוי הצורני – Zünglein, לשון המאזניים. וראו גם ליבס, יצירה (לעיל הערה 2), עמ' 42.

27 ההנחה כי תיאור זה מתייחס לדימוי המאזניים מוסכמת על חוקרים רבים. ראו למשל ליבס, יצירה (שם), שם; וסרטרסום, הערכה מחודשת (לעיל הערה 4), עמ' 13 ועוד.

הצדק (או על היפוכו), שהוא פועל יוצא של החוק. עוד ייתכן שדבריה של החכמה בספר משלי (ח 15) מהדהדים כאן – 'בי מלכים ימלכו ורוזנים יחקקו צדק'. כמו כן, ייתכן שכהצעתו של אלוני, לשונו של 'ספר יצירה' נוטה במקרה זה אחר הערבית, שבה משמעות המילה حَقَّ (חק) היא, בין השאר, צדק.²⁸ אין זה מן הנמנע שאסוציאציה זו של 'צדק' מרמזת גם ל'צדקה' המיוחסת לאברהם (§61). המבנה המתואר לעיל (§23) רומז בעת ובעונה אחת למשחק מילים ולתבנית צורנית כוללת הוזהר לזו של העולם העליון. מבנה העולם העליון מתואר ב'ספר יצירה' כך: 'חמש [אצבעות] כנגד חמש, וברית יחיד מכוונת באמצע, בברית [או: במלת]²⁹ לשון ובמילת [המעור]³⁰ (§3); שתי כפות המאזניים עומדות כנגד האצבעות, כלומר שתי כפות הידיים, והצירוף 'לשון חק' מרמז הן על ה'לשון' הן על ה'מעור', שהוא איבר הברית המכונה גם 'חק'.

חוק וחיק

הרבינו לעסוק במילה 'חוק' ובהקשריה. אולם לצד המשמעויות הלקסיקליות של המילה 'חוק' שנזכרו לעיל, נראה כי היא משמשת גם כרמיזה למילה 'חיק'. על פי פסקת החתימה של 'ספר יצירה' (§61), הישגיו הרוחניים של אברהם בעולם הזה מזכים אותו לעלות אל אלוהיו ולשבת בחיקו. משחק המילים חוק-חיק כבר מצוי בכמה מדרשים, וקושר את ה'חיק' גם למקדש ולברית המילה (שני נושאים מרכזיים ב'ספר יצירה', כפי שכבר ציינו): 'מה שעשו לנו בתורה שקרואה חוקה [...] מה שעשו לנו במקדש שקרוי חיק [...] מה שעשו לנו במילה, שהיא נתונה בחיק'.³¹

כתיבה בספר

אחת המשמעויות של חקיקה היא כתיבה בספר (תהא משמעותה של המילה 'ספר' אשר תהא), כהרחבה לרעיון חקיקתן של אותיות בסלע וחציבתן:³²

28 אלוני (צונץ | לעיל הערה 8, עמ' מה, נה, נז) ריכז כמה מקרים המצביעים על שערוך, הן ממחקרו הוא והן ממחקריהם של אחרים. בעמ' נה הוא מזכיר את הדוגמה המובאת כאן, אך מציין דווקא את משמעותה של המילה העברית כ'אמת'. על דחייתה המוחלטת של אפשרות השערוך בספר יצירה ראו ליבס, יצירה (לעיל הערה 2), עמ' 233.

29 במלת] כך בשולי כתב היד K ובמקורות נוספים של הנוסח הקצר.
30 מעור] בגוף הטקסט בכתב יד K: הצער, אבל בשוליים של כתב יד זה ובכתבי יד נוספים: המעור.

31 איכה רבה (בובר) ג, סד; באופן חלקי גם באיכ"ר ג, ת; פסיקתא רבתי פי"ב י (מהדורת איש שלום, וינה תר"מ); שם, פי"ג א; שמעוני, תהלים, מזמור עט, רמז תתכז.

32 ולהבדיל, ע"פ בבלי, גיטין כ ע"א, יש מקרים שבהם חקיקה נחשבת כתיבה ויש מקרים

- חרת סימני פֶּתב, פֶּתב. למשל: 'עתה, בוא כְּתֹבָה על לוח אֶתֶם, ועל ספר חֻקָּה' (ישעיהו ל 8).
- נחרת, נכתב. למשל: 'מי יתן אֶפּו ויִכְתְּבוּן מְלִי, מי יתן בספר ויִחַקוּ' (איוב יט 23).
- כותב (או כותבין) החוק. למשל: 'מחַקְקִים [...] מְשַׁכִּים בשבט סִפְר' (שופטים ה 14). משמעות זו של השורש חק"ק מצויה גם בתקופות מאוחרות הרבה יותר מן המקרא. כך לדוגמה בתשובות הגאונים נמצא כי 'עיקר הכתיבה היאך אדם יודע לחוק סימנין ואותות לדברים',³³ וגם בספרו של הקראי סלמון בן ירוחיים, בן המאה העשירית, נמצא 'חֻקֻּק חֻקֻּק כי ששה סדרים תורת משה/ ולמען זה חֻקְקוּה לַמְעַן לֹא תִנְשֶׂה'.³⁴

מעיון במגוון האסוציאציות וההקשרים של השורש חק"ק ונגזרותיו מתבהרים ומתחדדים כמה מתכניו של 'ספר יצירה'. נראה כי הטקסט עוסק בעניינים נוספים מלבד הספירות וצירופי האותיות, ואחד החשובים שבהם הוא התורה: האל ואברהם מדברים אותה, הוגים אותה, וזו דרכם ליצור את המציאות או לעצבה. עם זאת, האל גם חוקקה וכותבה. התורה כוללת מצד אחד את החוקים שלפיהם ינהג האדם ואת הדרכים שבהן ילך, ומן הצד האחר את חוקות שמים וארץ, ובהן היבטים חשובים כמו כמיות וגבולות.

יש לחזור ולהדגיש שהתורה אינה נזכרת מפורשות ב'ספר יצירה', אך הקשר ביניהם ניכר כבר מעצם העיסוק בברית המילה ובמקדש. העמידה על המרחב האסוציאטיבי של השורש חק"ק ועל הקשר שלו למושג החכמה מבהירה לנו כי למעשה מושג התורה הוא אחת מאושיותיה של ההגות המובעת ב'ספר יצירה'. יש לקביעה זו השלכות מרחיקות לכת על הבנתנו באיוז מידה משקף 'ספר יצירה' עולם מחשבה יהודי.³⁵

שלא כך הדבר. ראו גם ר' יהודה ברצלוני, פירוש ספר יצירה, מהדורת שז"ח הלבשרטאם, ברלין 1885, עמ' 112. ליבס (יצירה [לעיל הערה 2], עמ' 107) הראה שפילון גרס כי בריאת העולם דומה לכתובת ספר. מאחר שהצביע על קרבה כללית בין 'ספר יצירה' לפילון, טען ליבס שכך הדבר ב'ספר יצירה' גם במקרה מסוים זה, אבל לא הסיק זאת ישירות מניתוח הספר עצמו. מהלך דומה מצוי אצל בוזי, חקוק [לעיל הערה 7], הטוען כי מושג ה'ספירות' מרמז על כתיבת ספרים. גרינולד (הערות [לעיל הערה 4], עמ' 501) פירש את השורש חק"ק במשמעות של כתיבה, אך נראה שמושם שלא הפריד בין פועל זה לבין הפועל 'חצב', הדגיש כי הכוונה ל'כתיבה' על סלע טיט או על חמר. טענתי היא כי מושג ה'כתיבה' ב'ספר יצירה' היא מושג כוללני יותר, ואין צורך להתמקד בשאלה הטכנית כיצד היא נעשית.

33 א"א הרכבי, תשובות הגאונים: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שריא רוב האיי בנו והרב ר' יצחק אלפאסי, ירושלים תשכ"ו, עמ' כט.

34 סלמון בן ירוחיים, ספר מלחמות ה', מהדורת י' דוידסון, ניו יורק תרצ"ד, עמ' 42.

35 עוד בעניין זה ראו בהפניות הרשומות בהערה 18 לעיל.

אפשר לשער כמה ממניעיהם של בעלי אותו רובד ב'ספר יצירה', אשר בחרו דווקא בשורש חק'ק ולא בשורש אחר. כדאי להדגיש במיוחד את הרמיזה ללוחות הברית כטקסט מכונן וכדיבור שנחקק באש, את רעיון הארכאיות והראשוניות, ואולי גם את הרמיזה לנצחיותה של כתיבה זו – החקיקה היא כתיבה שאינה נמחית. מגוון של רעיונות בדבר לוחות קמאיים כאלו נזכרים בתרבויות המזרח התיכון הקדום (מצרים ומסופוטמיה) והמזרח התיכון של ימי הביניים. קרוב לנושא גם הרעיון המוסלמי הידוע, שעל פיו הקוראן עצמו מכונה 'הלוח הגנוז', והכוונה היא למעין טופס שמימי של הקוראן הארצי.³⁶

שלושה ספרים

כדי להעמיק עוד במשמעות השימוש בשורש חק'ק במסגרת 'ספר יצירה' נעייין במופעו הראשון. מופע זה מצוי כבר בפסקת הפתיחה (§1), המציבה מצדה בעיות אין ספור:

בשלשים ושתים נתיבות פלאות חכמה חקק יי יהוה צבאות אלהי ישראל
[כינויים נוספים של האל] ברא את עולמו בשלושה ספרים בספר וספר וספר.

הנה כמה מן התהיות שפסקה זו מעלה: האם האל חקק את עולמו ואחר כך ברא אותו, או שמא שני הפעלים נרדפים? האם האל חקק את שמו, את החכמה או את עולמו? האם חקק בחכמה את נתיבותיה, או שמא חקק באמצעות החכמה ונתיבותיה? מה לחקיקה ולספרים? ומה הם אותם שלושה ספרים, שאינם נזכרים שוב ב'ספר יצירה'?³⁷ לא לכל התהיות יש בידינו פתרון; אבל בהסתמך על דברינו הקודמים, נראה שהשאלה מה לחקיקה ולספרים נענית עתה בצורה פשוטה – חקיקה היא, בין השאר, כתיבה בספר, ולכן אפשר שהמונח 'ספרים' ייזכר סמוך לפועל זה. לאור זאת ייתכן שיש להבין את הפסקה כך: באמצעות החכמה ונתיבותיה האל כתב וחקק את העולם, כלומר בראו, כאילו היה ספר. ואפשר גם להבינה לאור המקורות הידועים

36 הקוראן, פה 22 (סורת 'כוכבי המזלות'). עוד ראו ל' גינצבורג, 'מבול של אש', ל' גינצבורג (עורך), על הלכה ואגדה: מחקר ומסה, ירושלים תש"ד, עמ' 205-219. הרעיון כי לוח זה הוא גנוז מזכיר את דברי 'ספר יצירה' כי הנתיבות הן נסתרות ומכוסות (§1). למקורות נוספים ראו גם להלן.

37 חוקרים קודמים כבר עסקו בקשיים אלו, והעלו דעות לכאן ולכאן. ראו למשל גרינולד, הערות (לעיל הערה 4), עמ' 480-483; היימן, יצירה (לעיל הערה 4), עמ' 64; דן, תולדות (לעיל הערה 4), עמ' 580-582, 603; הרמן, יצירה (לעיל הערה 4), עמ' 220-226. בהשפעתה של פסקה מסוימת זו, הערך 'חקק' במילון בן יהודה מתפרש כך – 'בהשאלה, במשמ' [עות] עשה ויצר' (בן יהודה, מילון [לעיל הערה 10], עמ' 1724).

לכול, כגון בראשית רבה: 38 אלוהים כתב וחקק את ספרו, אשר הוא הוא החכמה והוא התורה, ואחר כך התבונן בספר ובכל נתיבותיו כדי לברוא את העולם. 39 על פי הבנה זו, משתמע ש'ספר יצירה' הוא חלק מ'ספר החכמה' הארכאי, וכי התורה שאנו מכירים היא חלקית; היה עליה לכלול גם ספר שהוא מעין 'ספר יצירה'. אם אכן כך, אזי לצד הקביעה כי 'ספר יצירה' עצמו היה חלק מן התורה, כי החכמה נחלקת לנתיבות וכי יש שלושה ספרים, חידושו העיקרי של 'ספר יצירה' הוא בניסוח יוצא הדופן של עמדה שהיא כשלעצמה ידועה.

עצם הטענה כי התורה היא רבת שכבות, והיא לא ניתנה בהר סיני בשלמותה או כסדרה, נפוצה למדי ומופיעה בווריאציות מספר. למשל כבר בספרות חז"ל נמצא כי 'תורה שאדם למד בעוה"ז הבל היא לפני תורתו של משיח'; או 'לא ניתנו פרשיותיה של תורה על הסדר, שאם ניתנו על הסדר כל מי שהוא קורא בהם היה יכול להחיות מתים ולעשות מופתים. לכך נתעלמה סדורה של תורה והוא גלוי לפני הקב"ה, שנאמר "ומי כמוני יקרא וגידיה ויערכה לי" (ישעיהו מד 7)'. 40 גם על פי הקדמתו של ספר מתקופת הגאונים, 'ספר שימושי תורה', משה קיבל לא רק את התורה, אלא אף את סוד השמות היוצאים מכל פרשה ופרשה ואת שימושיהם המגיים. 41 רעיונות דומים לאפשרות האחרונה מצויים גם באחד הפירושים המוקדמים ל'ספר יצירה', פירוש מראשית המאה העשירית: 42

שבתחילה כשברא את העולם היה הקב"ה יחיד ועלה במחשבתו לברוא העולם והיה מחרט יסודותיו בארץ ולא היה מתקיים, עד שברא בתורה ספר יצירה דצפה בו והבין בחכמתו ובכך יצר את העולם, והיו עיניו צופות בספר יצירה, וידיו משוטטות ובונות בעולם. להבדיל, כאדם שבונה בינין ויש לו ספר ומסתכל בו, כן עשה הקב"ה. וכיון שיצר את עולמו וסיימו היניחו בתורה שהיא גנוזה מראש, קודם [...] לבריאת עולם.

כאן 'הונח' 'ספר יצירה' בתוך התורה והפך חלק ממנה; במכלול ספרותי זה עיין האל בשעה שברא את העולם.

38 בראשית רבה א, א (מהדורת תיאודור־אלבק [לעיל הערה 17], עמ' 2).

39 כך ביסוד ספרו של ליבס על 'ספר יצירה' (ליבס, יצירה [לעיל הערה 2], חלק ד).

40 קהלת רבה י, ה; מדרש תהילים ג, ב; בעניין זה ראו א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ח, עמ' 273-277.

41 א' יעלינק, בית המדרש, חדר א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 58-61. וראו ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ז, עמ' 41-47; מ' אידל, 'תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגוליה בקבלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 23-84.

42 וייס, התקבלות (לעיל הערה 4), עמ' 28-35, 45-46, ושם הפניות למחקרים קודמים.

אולם מדוע נזכרים דווקא שלושה ספרים בפסקה הפותחת של 'ספר יצירה'? כמה תשובות לכך הועלו במחקר.⁴³ תשובה אחת היא שהמונח 'ספרים' מתייחס לשלושה קיבוצים שונים של אותיות הא"ב, דהיינו ספרים, על פי חלוקת האותיות ב'ספר יצירה': הספר הנוצר מכל הציירופים השונים של שלוש 'אמות' (הן שלוש האותיות – אמ"ש), הספר הנוצר מכל הציירופים השונים של שבע 'כפולות' (הן האותיות בג"ד כפר"ת), הספר הנוצר מכל הציירופים השונים של כל שאר האותיות (שהן שתיים עשרה האותיות 'הפשטות'). יתרונה של תשובה זו הוא בדומיננטיות של חלוקה זו בתוך 'ספר יצירה', ובהשפעתה גם על מבנה הספר. זאת ועוד, 'ספר יצירה' מדגיש כי הבריאה היא צירופי אותיות. אין ספק אפוא כי חלק מ'ספרות הבריאה' כוללת חומר העוסק בדרך זו או אחרת בחלוקה המשולשת שלעיל. החסרונות של תשובה זו הם שהיא אינה מתייחסת למושג הספירות, אשר יש להניח שגם הן יוצרות ספר משלהן, וכן שהיא מתעלמת מההנחה המתבקשת שרבים מצירופי האותיות המאפיינים את הבריאה נוצרים מערכוב בין אותיות הנמנות עם קבוצות שונות. לאיזה מן הספרים ישתייכו צירופים אלו?

תשובה אחרת שהועלתה היא שהמונח 'ספרים' מתייחס לאחת מן הקבוצות המשולשות הנזכרות ב'ספר יצירה' – עולם, שנה, נפש (58§ ועוד); כלומר, קטגוריות הבריאה העוסקות בקוסמולוגיה, בממד הזמן ובממד האנושי. התבוננות ב'ספר יצירה' מגלה שאף לחלוקה זו יש השפעה מסוימת על מבנה הספר. כך למשל, לצירופים של אותיות אמ"ש יש תוצרים בעולם, בשנה ובנפש (23§-34).

מעלה נוספת של תשובה זו היא שבתולדות הספרות העברית אכן אפשר למצוא התייחסות לשלושה ספרים כאלו (אם כי לא ידוע לי על מקור שבו נזכרים שלושתם גם יחד). כנגד 'ספר העולם' נציין כי תרגום השבעים מתרגם את הפסוק 'אלה תולדות השמים והארץ' (בראשית ב 4) כאילו היה כתוב באופן הבא: 'זה ספר תולדות השמים והארץ'. מהדירים מודרניים של תרגום זה גורסים שהמילה 'ספר' אכן עמדה לפני המתרגם היווני.⁴⁴

ברוח זו, 'ספר שנה' יהיה 'ספר תולדות הזמן', דהיינו כל ספר העוסק בחוקות השמים וגלגליהם, בעיבור ובתקופות, ויש רבים כאלו; למשל ברייתא דרבי שמואל,

43 ראו למשל אצל אלוני, צונץ (לעיל הערה 8), עמ' נד-נח; גרינולד, הערות (לעיל הערה 4), עמ' 480; היימן, יצירה (לעיל הערה 4), עמ' 64; ליבס, יצירה (לעיל הערה 2), עמ' 22; דן, תולדות (לעיל הערה 4), 603; הרמן, יצירה (לעיל הערה 4), עמ' 224-225.

44 ראו את תרגום הפסוק אצל מ' צפור, תרגום השבעים לספר בראשית, רמת גן תשס"ו; L.C.L. Brenton, *The Septuagint Version: Greek and English*, London 1851; M. Harl (ed.), *La Bible d'Alexandrie: La Genèse*, 1, Paris 1986; וראו גם ליבס, יצירה (לעיל הערה 2), עמ' 107.

ברייתא דמזלות, וגם ספר שהוא מאוחר בוודאות ל'ספר יצירה' – מאמר העיבור לרמב"ם.⁴⁵

'ספר הנפש' עשוי להיקרא 'זה ספר תולדות אדם' (על פי בראשית ה 1), או 'ספר חיים' (על פי תהלים סט 29). לספר כזה עשויות היו להיות מגמות שונות. לדוגמה, בפרק ה בבראשית ההקשר הוא גנאולוגי; בפרשה כד בבראשית רבה נמצא סוגים שונים של דיונים על גורלן של הנשמות לעתיד לבוא; בטקסטים השומריים העתיקים נראה שספר העוסק בנושא דומה, 'ספר החיים', נתפס כמתעד את גורלם וכן את מעשיהם הרעים והטובים של בני האדם. לא רחוקים ממנו גם רעיונות דומים המופיעים אצל חז"ל. במסכת ראש השנה בתלמוד הבבלי (טז ע"ב) נזכרים שלושה ספרים הנפתחים בראש השנה – לצדיקים, לרשעים ולכינוניים, ובהם נרשם גורלם של בני האדם ונחתם.⁴⁶ ואילו בזוהר (פרשת יתרו ע ע"א ואילך) ההקשר הוא פיזיוגנומי. עוד בנושא זה מעניין לבחון את הספר שנתגלה ופורסם על ידי לייכט ויהלום, הפותח במילים 'זה ספר תולדות אדם', ועשוי להיות קרוב לזמנו של 'ספר יצירה'.⁴⁷ 'ספר יצירה' אמנם אינו נזכר שם, אבל רוחו ניכרת לא אחת ולא שתיים, למשל בדגש החזק הניתן בטקסט גם לצירופי אותיות וגם לחשיבותה של האות הבודדת, או בקשר בין אותיות לנפש ולאסטרולוגיה. גם בעניינים אחרים נראה קשר בין השניים, לדוגמה: כנגד פסקה 5 ב'ספר יצירה' – 'בלום פיך מלדבר ולבך מלהרהר', והיחס האמביולנטי המובא כלפי הדרישה והחקירה, נמצא ב'זה ספר תולדות אדם' (עמ' 66): 'הביט וראה ודום], ואל תתחר בלבבך אחר מעשה יוצר כל, שכך כתוב דום ליי [תהלים לז 17].'

אולם אם לא נגביל את חיפושנו רק לספרים שאנו מכירים בפועל, אלא נכלול בדיוננו גם ספרים מדומיינים, נוכל למעשה למצוא ספרים הרבה הקשורים לשלושה סוגים אלו של ספרים, ובמיוחד בספרות האפוקליפטית. למשל, על פי ספר חנוך החבשי חנוך מקבל מידו של מלאך את 'ספר מהלך מאורות השמים'.⁴⁸ לאחר שפרטי החוקים נפרסים, המלאך אומר: 'ועתה בני הראיתך הכל, וחק כל כוכבי השמים

45 ראו למשל לנגרמן, מקבילות (לעיל הערה 4), עמ' 2-3; מ' בראילן, אסטרולוגיה ומדעים אחרים בין יהודי ארץ-ישראל: בתקופות ההלניסטית-רומית והביזנטית, ירושלים תשע"א, עמ' 234-290.

46 וכך לדעת יהודה ליבס (יצירה [לעיל הערה 2], עמ' 22).

47 R. Leicht & J. Yahalom, 'Sefer Zeh Sefer Toledot Adam: An Unknown Esoteric Midrash on Genesis 5:1 from the Geonic Period', *Ginzei Qedem* 4 (2008), pp. 82*-9*.

48 חנוך החבשי, עב 1, בתוך: הספרים החיצוניים (לעיל הערה 20), א, עמ' סז.

נשלם' (עט 1 [עמ' עד]). לאחר מכן חנוך מקבל ספר נוסף: 'ויאמר אלי חנוך התבונן בלוחות השמים וקראת הכתוב עליהם [...] ואקרא ספר כל מעשי האדם וכל ילידי בשר אשר יהיו על הארץ עד דורות עולם' (פא 1-2 [עמ' עה]). חנוך מעניק ספר זה, העוסק בגורל האדם ובהשפעת מעשיו הטובים והרעים על חוקות שמים וארץ, למתושלח בנו (פב 1 [עמ' עה]). מכאן שספריו של חנוך מתייחסים לקוסמולוגיה, לגורל האדם ולמוסר, ויש בהם גם היבטים אפוקליפטיים המתארים את שינויי החוקות באחרית הימים.

כותרתו של ספר חנוך הסלאבי היא 'ספרי רזי קודש לחנוך', וחנוך עצמו מכונה 'סופר'.⁴⁹ בפרק י אוריאל מכתוב לו 'ספרים' מאוצרותיו של הקב"ה. בתחילה הכתיב לו 'את כל מעשי השמים והארץ וכל היסודות [...] מניין המלאכים [...] וכל דבר אדם וכל לשון שירה וחיי בני אדם והמצות והתוכחות ושירים נעימי הקול וכל אשר משפטו ללמוד' (י 4-5 [עמ' קטז]). אחר כך לימדו גם על 'כל נשמות בני האדם אשר לא נולדו ונשמותיהן אשר הוכנו לפני בריאת העולם'. בפרק יג חנוך מספר לבני ביתו על הספרים שכתב, וכי הם כוללים את כל הידע על 'השמים וקצויהם ומלואם וכל הצבאות ומהלכם [...] הגובה למן הארץ ועד הרקיע השביעי ולמטה עד שאול תחתיה' (יג 12-24 [עמ' קכד]). יריעת נושאייהם של הספרים הנזכרים בחנוך השני רחבה אפוא הרבה יותר – קוסמולוגיה וגורל האדם, אנגלולוגיה וחיי הדת, וגם תיאור השינויים שיתחוללו בעולם באחרית הימים.

גם 'ספר היובלים' מספר לנו כי למשה ניתנו על הר סיני שתי תורות.⁵⁰ האחת היא 'התורה והמצווה'; היא נכתבה על הלוחות ומשה הוריד אותה לעמו. האחרת היא 'התורה והתעודה', אשר נכתבה בכתב אלוהים על לוחות השמים, והיא כלולה ב'ספר היובלים'. ספר 'התורה והתעודה' אמור לכלול בין השאר הלכה, קוסמולוגיה ודברי עתידות. דוגמה נוספת היא 'ספר הרזים', אשר ניתן לנוח [...] ויכתבהו באבן ספיר באר היבט וממנו למד מעשה פלאים ורזי דעת וערכי בינה ומחשבות ענוה'.⁵¹ הספר כולל מידע קוסמוגוני, אסטרונומי ומגי.

יש לציין שגם אברהם, הדמות האנושית היחידה הנזכרת ב'ספר יצירה', קיבל ספר מעין אלו שנזכרו: על פי פרקי דרבי אליעזר, בתחילה היה הקב"ה מונה את השנים ואת חלקי השנים בעצמו, ואף מעבר את השנה, אבל 'אחר כך מסך לאדם הראשון בגן עדן, שנאמר זה ספר תולדות אדם [בראשית ה 1] מניין עולם לכל

49 חנוך הסלאבי, א 1 וכן טז 6, בתוך: הספרים החיצוניים (לעיל הערה 20), א, עמ' קה וכן קלב.

50 ספר היובלים, מהדורת רומן, ירושלים תשע"ה, פרק א ובפרט עמ' 130.

51 ספר הרזים, מהדורת מ' מרגליות, תל אביב וירושלים תשכ"ז, עמ' 65.

תולדות בני אדם'. הספר עבר מדור לדור עד שזכה בו אברהם, ויכול היה לעבר את השנה בעצמו.⁵²

תקצר היריעה מלהזכיר את כל הספרים המדומיינים יותר והמדומיינים פחות הידועים לנו ועוסקים באדם ובעולם, ונסתפק רק בציון העובדה שיש גם ספרים מעין אלו המיוחסים לאדם הראשון.⁵³ ולבסוף, אין לשכוח גם את ר' שמעון בר יוחאי, אשר ספר הזוהר, כך נטען, נגלה לו במערה על ידי אליהו הנביא.⁵⁴

ספר וספר וספר – סמנטיקה והקשרים אסוציאטיביים

הפסקה הראשונה של 'ספר יצירה' מסתיימת, כמובא לעיל, באופן אניגמטי במילים: 'בשלושה ספרים, בספר וספר וספר'. בדבריי הקודמים קשרתי בין חקיקה לכתובת ספרים, והעליתי את האפשרות כי 'שלושה ספרים' הם ספרים העוסקים, על דרך הכלל (ואיננו יכולים לדעת את הפרטים המדויקים) ב'עולם, שנה, נפש'. על פי ניתוח זה, דומה כי אנו כבר מבינים למה מתייחס הצירוף 'בספר, וספר וספר'. ואמנם, ללא קשר לדבריי אלו, החוקרים נוהגים לרוב לקרוא משפט זה כאילו היה משפט תמורה; בחלקו הראשון מצוי הצירוף 'שלושה ספרים', ובהמשך מופיעות שלוש מילים שכולן מנוקדות כך – סֵפֶר.

דא עקא, כמה מפרשני 'ספר יצירה' נוהגים לעקוב אחר הניקוד אשר מצוי בנוסח הארוך של 'ספר יצירה' או בנוסח סעדיה (כמתועד במהדורתו של היימן) – סֵפֶר, סֵפֶר וסֵפֶר. יש לציין כי שתי האפשרויות הנפוצות ביותר בקרב פרשניו של 'ספר יצירה' הן סֵפֶר וסֵפֶר. כך עולה למשל מן המובאות שריכזו אליעזר בן יהודה מתוך תשובות הגאונים, דונש אבן תמים, ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא ור' יעקב אנטאולי.⁵⁵

52 פרקי דרבי אליעזר (מהדורת רח"מ הורוביץ, ירושלים תשל"ב), פרק ח, ט ט"ב.
53 ראו למשל ספר הרזים (לעיל הערה 51), עמ' 31-32, 65; ל' גינצבורג, אגדות היהודים, א, בתרגום ובעריכת מ' הכהן, רמת גן תשכ"ו-תשל"ה, עמ' 58-59, 105-107. על מסורות אחרות במזרח הקדום בדבר לוחות אשר נטמנו למשמרת לפני המבול (מבול של מים או מבול של אש) ראו גינצבורג, מבול של אש (לעיל הערה 36). על מסורות סוריות מעין אלו ראו וייס, הערות (לעיל הערה 4).

54 י' תשבי ופ' לחובר, משנת הזוהר, א, ירושלים תשל"א, עמ' 28-33; ב' הוס, כוזהר הרקיע: פרקים בתולדות התקבלות ספר הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח, עמ' 61-48.

55 בן יהודה, מילון (לעיל הערה 10), הערכים 'ספור' ו'ספר', עמ' 4153, 4182. לאלו יש להוסיף במיוחד את הפיוט 'מני אז חוללת', אשר על פיו יש לנקד צירוף זה כך – 'בִּסְפֶר וְסֵפֶר וְסֵפֶר עֶשְׂרֵה'. ראו ע' פליישר, 'לקדמוניות "ספר יצירה": על העדות הקילירית ומסביבה',

כדי לנסות ולברר כיצד לקרוא מילים אלו, ולהכריע אם מדובר בשם עצם ובתמורתו, נסקור את משמעויותיהן של נגזרות השורש ספ"ר, בשעה שהן מאויתות כ'ספר' או כ'סיפור':

א. ספ"ר – קובץ טקסטים הכתובים במתכונת צורנית כזו או אחרת (מגילה, לוח, מצחף ועוד). משמעות זו עולה מאליה בקריאתו של 'ספר יצירה', וזאת על סמך משמעותה הנפוצה של המילה 'ספרים' (כשם עצם ברבים) ועל סמך כל ההקשרים בסעיף המשנה האחרון במאמר זה.

ב. ספ"ר – פתב, וכן מלאכת הספר: כתיבתו וקריאתו. זוהי משמעות הקיימת כבר במקרא, למשל דניאל א 4. גם משמעות זו הולמת את מכלול תכניו של 'ספר יצירה', כמקובל במחקר וכמפורט במאמר זה.

ג. ספ"ר – מילה ארמית המקבילה למילה העברית ספ"ר.⁵⁶ ספק אם יש מן הטעם בהבאתה של תבנית ארמית, אם אותה משמעות כבר הובאה קודם לכן בעברית.

ד. ספ"ר – מילה נפוצה בלשון חז"ל, שאולה מן הארמית ומשמשת במשמעות 'גבול' (וגם שפת הים ושפת נהר). משמעות זו קרובה לחלק מן המשמעויות שעלו מנגזרותיו של השורש חק"ק לעיל.

ה. ספ"ר – מספר, מניין וגם פעולת הספירה. תבנית זו, שאולה מן הארמית, מצויה כבר במקרא: 'אחרי הספ"ר אשר ספרם דויד' (דה"ב ב 16), ונפוצה אחר כך בלשון חז"ל. אין צורך להרחיב את הדיבור על חשיבותם הגדולה של פעולה זו ומושג זה ב'ספר יצירה'. נזכיר כי רבים מן החוקרים רואים במילה 'ספירות' מילה נרדפת ל'מספר'.⁵⁷

ו. סיפור – דיבור (speech and not narration) והגייה. משמעות זו נפוצה מאוד בקרב פרשניו של 'ספר יצירה', קדומים כמודרניים. יש לציין שמן הבחינה הכמותית משמעות זו אינה מרכזית ב'ספר יצירה', שכן הספר מרבה לעסוק שוב ושוב דווקא בהיבט הגשמי של האותיות: בחקיקתן, בחציבתן, ובכתיבתן. עם זאת, אף לפעולת הדיבור הכרוכה באותיות אלו יש חשיבות רבה. על הספירות נאמר כי 'דברו בהן כרצוא ושוב ולמאמרו כסופה ירדופו' (8§); ואילו פסקה 17 מרחיבה את הדיבור על חמשת האיברים הפומיים המשתתפים בהפקת צליליהן של האותיות. ולבסוף, יש להזכיר כי איבריה של קבוצת האותיות ה'כפולות' (37§) נקבעו על פי האפשרות לבטא אותן כאותיות רפות או כדגושות.

תריבין, עא (תשס"ב), עמ' 405-432, וכן ליבס, יצירה (לעיל הערה 2), עמ' 232.

56 Comprehensive Aramaic Lexicon, <http://call.cn.huc.edu>

57 למשל, שלום, מקורות (לעיל הערה 4), עמ' 26-29. אפשרות אחרת היא כי משמעות המילה 'ספירות' היא 'דברים ספורים'. ראו ליבס, יצירה (לעיל הערה 2), עמ' 12-15; מרוז, יצירה (לעיל הערה 4), עמ' 121-122.

לסיכום, האפשרויות לקריאת המילה 'ספר' הן קובץ טקסטים, מלאכת כתיבת הספר וקריאתו, גבול, מספר, מניין ופעולת הספירה וכן דיבור והגייה. כל המשמעויות הללו כרוכות בנושאים העולים ב'ספר יצירה'. חלק מהן מציינות שמות עצם היכולים לעמוד מן הבחינה התחבירית כתמורה למילה 'ספרים', וחלקן מציינות שמות פעולה שאינם יכולים לשמש בתפקיד זה. האם יש מקום ליצור לקט כלשהו מתוך משמעויות אלו, אשר יעמוד כתמורה למילה 'ספרים', פרט לאפשרות של קובץ טקסטים?

הצעתי היא כי הפתרון אינו טמון בחיפוש אחר תבנית לשונית בהירה וחד-משמעית המאגדת מילים אלו, אלא יש לראות בהן משחקי לשון מכוונים הרמוזים לכל המרחב האסוציאטיבי הכרוך במילה 'ספר', בדיוק כמו במקרה של השורש חק"ק ונגזרותיו. לצד נועם הצליל והמקצב, החזרה על המילה 'ספר' נועדה לאותת לקורא שיש כמה משמעויות למילה זו, ועליו לצאת למסע החיפוש אחריהן.

*

בבדיקת המרחבים הסמנטיים של נגזרות השורשים חק"ק וספ"ר הצלחנו לחבר בין כמה מן ההקשרים האסוציאטיביים שלהם לבין מאפייניה של התורה כחוקות שמים וארץ, אך גם כחוק לאדם וכברית וכן כחכמה הקדומה; ועמדנו על דקויות רבות יותר של משמעות, המעשירות את הבנתו של 'ספר יצירה'. עתה הקשר בין חקיקה לספרים ברור יותר. הדיון בשלושת הספרים הנזכרים בפסקת הפתיחה של הספר עשוי להצביע על קיומם של ספרים אשר אמורים להיכלל בתורה או בחכמה הקדומה: 'ספר השנה', ככל הנראה אסטרונומיה ואסטרוולוגיה; 'ספר הנפש', ככל הנראה דיון באדם, בגורלו ובמעשיו הטובים והרעים; וכן 'ספר העולם', ככל הנראה דיון בקוסמוגוניה ובקוסמולוגיה. מושג ה'ספר' עוסק גם באותיות – בכתיבתן ובהגיתן, גם במספרים ובמנייתם וגם בגבולות ובהתווייתם; וכל אלו מציגים את אושיותו של מכלול הידע המדעי והאמוני העומד בבסיס 'ספר יצירה'. ספרים מעין אלו, המיוחסים לאבות האנושות או לאבות האומה, אכן מוכרים לנו מאוצר הספרים העבריים – הן הממשי והחומרי והן המדומיין.

את הרמזים לכלל הספרים האלה, כמו גם לתהליכי הבריאה, למתן תורה ולמצוות ולגמול על קיומן – דהיינו הישיבה בחיק האל, כונס 'ספר יצירה' בלשונו הדחוסה, הרוטטת כלשון מאזניים בין הקצוות ואינה מכריעה עבורנו.